

Милош М. Живановић
Центар за конзервацију и археологију Црне
Горе
Његошева бб
81250 Цетиње, МНЕ
pufferz@gmail.com

UDK 904:666.266.1

Апстракт:

У раду се разматра касноантичка стаклена здјела позната под називом подгоричка чаша. У проучавању овог изузетно вриједног ранохришћанског предмета изостали су неки подаци док су поједини погрешно цитирани или у потпуности нетачно објављени. Из ових разлога одлучили смо да посуду наново анализирамо а да неке од понуђених претпоставки коригујемо. Према изгледу реципијента потврђује се датовање посуде у IV вијек, разматра се о њеној употреби, те предлаже њена локална израда у Доклеји. На основу декоративног опуса и биљешки истраживача с краја XIX вијека изнијета је и претпоставка да је откривена на западној доклејској некрополи Бјеловине.

Кључне ријечи: Подгоричка чаша, здјела, стакло, урезане ранохришћанске сцене, Доклеја, касна антика, некрополе

Abstract:

The paper considers the late antique glass bowl known as Podgorica cup. In the study of this extremely valuable early Christian object some data were missing while some were mistakenly quoted or completely inaccurately published. For these reasons we have decided to revisit the bowl again in order to analyze some of the listed assumptions to correct them. From the look of the recipient, the dating of the vessel in the fourth century can be confirmed, its usage is considered, and its local production in Doclea is being suggested. Based on the works of decorative opus and notes of researchers from the late nineteenth century, the hypothesis has been put forward that it was discovered on the western necropolis of Doclea Bjelovine.

Key words: Podgorica cup, bowl, glass, Early Christian engraved scenes, Doclea, Late Antiquity, necropolis

¹ Дугујем захвалност О. Ј. Лаптевој (О. Ю. Лаптева) на фотографијама подгоричке чаше и В. Ј. Матвејеву (В. Ю. Матвеев) на дозволи за њихово представљање у овом раду, као и преставницима Руске амбасаде у Црној Гори који су посредовали у комуникацији са Државним музејом Ермитажа (Санкт Петрбург). Захваљујући колегијалној предусретљивости В. Н. Залескаје (В. Н. Залеская), научном савјетнику Државног музеја Ермитажа, добијен је комплетан опис посуде на којем почива цјелокупна дискусија чланка. Такође, захваљујем се још Милошу Вукановићу који ми је помогао око историјских прилика XIX вијека и Дејану Драшковићу на савјетима и лектури. Фотографије чаше (сл. 1–3) су дјело С. В. Сујева (С. В. Суетова) и К. В. Сињавског (К. В. Синявский).

¹ I owe gratitude to O. Yu. Lapteva (O. Ю. Лаптева) for the photographs of Podgorica cup and V. Yu. Matveyev (В. Ю. Матвеев) for allowing their presentation in this paper, as well as representatives of the Russian Embassy in Montenegro mediating in communication with the State Museum Hermitage (St. Petrburg). Thanks to a collegial courtesy of V. N. Zaleskaya (В. Н. Залеская), a scientific advisor of the State Hermitage Museum, a complete description of the vessel has been obtained on which rests the entire discussion of the article. In addition, I express my gratitude to Miloš Vukanović who helped me with the historical circumstances of the nineteenth century and Dejan Drašković for advice and proofreading. Photos of cup (fig. 1–3) are made by S. V. Suetov (С. В. Суетова) and K. V. Sinavski (К. В. Синявский).

Сл. 1 Подгоричка здјела, поглед са стране / Fig. 1 Podgorica bowl, side view

Пуно својствености и недоречености које се везују за подгоричку чашу чине је јединственим примјерком касноантичке умјетности и неисцрпном темом за проучавање духовног полета тада тек озваничене хришћанске вјере. Било да је индивидуално изучавана или да се њоме посредно бавило, до данас је стекла несагледиво богату библиографију (Dumont 1873; Rossi 1874; Rossi 1877; Blant 1879, 231–233, Pl. XXIV; Garrucci 1880, 92–93, Tav. 463, 3; Mowat 1882, 295–297; Ljubić 1884, 39–42; Kisa 1908, 678–681; Leclercq 1914, 3008–3011, fig. 3336; Wulff 1914, 69–70, Abb. 55; Kaufmann 1922, 605; Пламенац 1949, 218–219; Ferte 1958, 110; Levi 1963; Ljubinković-Ćorović 1967; Ковачевић 1967, 263–264, ск. 17; Мижовић 1970, 91–93, сл. 4, II, III; Philippe 1970, 87–88, fig. 46; Банк 1977, 76; Salomonson 1979, 60–61, fig. 8; Мижовић 1980, 96, 110; Банк 1985, 275–276, Pl. 26–29; Finney 1994, 284–286, Fig. 7.4.; Нохха 2003, 118–121, Fig. 44; Залесская 2006, 249; Prigent 2007, 208–213; Spier 2007, 9–10, fig. 4; Hoek, Herrmann 2013, 215–216, Fig. 1; Nagel 2015).

Ослањајући се на иконографију, декорацију и лингвистичке особености латинских натписа у стручној литератури највише је пажње било усмјерено на тумачењу ранохришћанских сцена. С друге стране, није

A lot of peculiarities and inconsistencies that are related to the Podgorica cup make it a single copy of the Late Antiquity and the inexhaustible theme for the studies of the spiritual enthusiasm of a newly entrenched Christian faith. Whether it is individually studied or that it directly addressed up to date, it has gained an immensely rich bibliography (Dumont 1873; Rossi 1874; Rossi 1877; Blant 1879, 231–233, Pl. XXIV; Garrucci 1880, 92–93, Tav. 463, 3; Mowat 1882, 295–297; Ljubić 1884, 39–42; Kisa 1908, 678–681; Leclercq 1914, 3008–3011, fig. 3336; Wulff 1914, 69–70, Abb. 55; Kaufmann 1922, 605; Пламенац 1949, 218–219; Ferte 1958, 110; Levi 1963; Ljubinković-Ćorović 1967; Ковачевић 1967, 263–264, ск. 17; Мижовић 1970, 91–93, сл. 4, II, III; Philippe 1970, 87–88, fig. 46; Банк 1977, 76; Salomonson 1979, 60–61, fig. 8; Мижовић 1980, 96, 110; Банк 1985, 275–276, Pl. 26–29; Finney 1994, 284–286, Fig. 7.4.; Нохха 2003, 118–121, Fig. 44; Залесская 2006, 249; Prigent 2007, 208–213; Spier 2007, 9–10, fig. 4; Hoek, Herrmann 2013, 215–216, Fig. 1; Nagel 2015).

Relying on the iconography of its decorations and linguistic characteristics of Latin inscriptions in the scientific literature the most attention was directed to the interpretation of early Christian scene. However, a little progress has been made in the analysis of the form of

Сл. 2 Подгоричка здјела, изглед унутрашњости и пресека посуде /
Fig. 2 Podgorica bowl, interior layout and section of the vessel

учињен велик помак у анализи самог облика посуде, начину њене израде, одређивању поријекла, чему је служила и гдје и када је откривена. Ова питања тежимо разријешити у даљим редовима.

Неопходно је прво нагласити да је у досадашњој обради подгоричке чаше² начињено неколико пропуста те су у неким студијама дати и погрешни подаци. Навешћемо неколико примјера.

На првом мјесту при опису посуде наилазимо на нетачне димензије пречника (Kisa 1908, 679; Levi 1963, 55; Ljubinković-Ćorović 1967, 85) премда је Димо (Dumont) још у првој објави изнио исправну мјеру (1873, 71). Другу значајну грешку чини Роси обавјештавајући нас да су представе и натписи урезани с унутрашње стране (Rossi 1877, 79). Овај навод касније никад није исправљен иако су поједини аутори имали директан увид у налаз. Такође, до скорога није постојао цртеж пресека посуде па нам је њен тип био непознат а о облику се само могло претпостављати. Често се наводи као тањир или патера док се домаћој литератури усталио термин чаша који је дошао од француског *coupe* (иако би знатно прихватљивији превод на српски језик био пехар). Оправданост овог израза налажен је у појму за средњевјековне здјеле из којих се пило (Ljubinković-Ćorović 1967, нар. 6). Поред чаша рјеђе се зове и шоља (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 7; Cermanović-Kuzmanović 1987, 28) па чак и онда када се зна да није у питању тај облик посуде (Srejić 1997, 221). У типолошком погледу ови термини осим што су неприхватљиви могу бити збуњујуће природе. Археолошки посматрано тип чаше има знатно већу висину од ширине што како ћемо видјети није случај са нашим судом (сл. 1).

Постоје и примјери који су пошли

² Изузетак од овог и сљедећа два пасуса чини недавно објављен чланак Стефани Нагел (Nagel 2015) који ме је предухитрио у објави нових илустрација, података и претпоставкама на чему сам јој искрено честитао ријечима *Sero venientibus ossa!* Овом приликом јој се захваљујем на слању рада, који је, иако је дошао у току писања овог, потпомогао идејама до којих сам и самостално дошао.

vessels, the manner of its making, determining the origin, what for it was used and where and when it is discovered. These questions we strive to resolve in the further rows.

Firstly, it is necessary to point out that in the previous processing of Podgorica cup,² several mistakes were made and in some studies the false data was given. Here are a few illustrations.

In the first place, within the description of the vessel, we find inaccurate diameter size (Kisa 1908, 679; Levi 1963, 55; Ljubinković-Ćorović 1967, 85) although Dumont, in the first revelation published the correct measurement (Dumont 1873, 71). The second major flaw makes Rossi by informing us that the scenes and the inscriptions are engraved on the inside (Rossi, 1877, 79). This allegation, later, has never been corrected even though some authors have direct access to the findings. In addition, until recently, there was no cross-sectional drawing of the vessel, therefore we were unaware of type and its form could only be speculated. Often referred to as a plate or patera while domestic literature stabilized the term cup that came from the French *coupe* (although much more acceptable in translation would be a goblet). The justification of this expression is located in the medieval notion of bowls from which they were drinking (Ljubinković-Ćorović 1967, нар. 6). Apart from the term cup, it can also be found as mug (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 7; Cermanović-Kuzmanović 1987, 28) even in cases when it is known that it does not represent that shape of that vessel (Srejić 1997, 221). In terms of typology of these terms, except as unacceptable, they can be confusing. Archaeologically observed, the type of glass has a much greater height than the width of what we will see is not the case with our vessel (fig. 1).

There are also examples that went a step further and are neglecting the older of publica-

² An exception to this and the following two paragraphs, is part of recently published article by Stephanie Nagel (Nagel 2015) who forestall me in the announcement of new illustrations, data and assumptions on which I sincerely congratulated her with words *Sero venientibus ossa!* On this occasion, I thank her for sending the work, which, although it has come in the course of writing this, supported the ideas which I already concluded by myself.

корак даље па су занемаривањем старије објављених радова понудили потпуно кривотворене информације попут оних да припада златном стакленом посуђу (Sticotti 1999, 39; Irwin 1985, 92, 96) да потиче сјеверно од Доклеје или да су сцене осликане а не урезане на њој (Stevović 2014, 71). Због бојазни да се овакви и слични случајеви не понове као и да се цјелокупни подаци прикажу на једном мјесту поновно дајемо опис посуде.

Посуда има облик плитке калотасте здјеле са благо разгнутим ободом профилисаним у виду лијевка и заобљеним дном (пречник обода 23 цм, висина 3,6 цм, дебљина обода 0,2 цм) (сл. 1–2). Скоро у цјелости је сачувана. Обод који је страдао приликом депортовања из Скадра у Париз (Rossi 1877, 79; Levi 1963, 55) реконструисан је од двадесетак фрагмената; равно је сјечен и веома фино полиран; недостају му незнатни дјелови. Стакло је безбојно и провидно; у саставу садржи невелик број ситних мјехура ваздуха, спорадично и крупних. На горњем дијелу посуде налазе се скоро непримјетни трагови развлачења стаклене масе; на дну и тијелу неколико огреботина.

Декорација која се састоји од фигуралних хришћанских представа и латинских натписа изведена је са спољње стране, урезивањем оштром алатком (сл. 2). Гледано изнутра посуде, централна композиција с представом Аврамове жртве, постављена је у неправилној кружници која нагиње више на лијево и ка доље. Изнад ње приказане су наративне сцене из књиге о Јони односно Јона који се одмара у хладу с лијеве и Јона у утроби кита с десне стране. Даље десно ређају се остале представе: прича о Сузани, три младића у вавилонској пећи, пророк Данило међу лавовима, Петар отвара извор, Васкрсење Лазарево и на крају сцена првог гријеха с приказом Адама и Еве. Пратећи натписи наопако се виде.³ Здјела се налази и чува у Државном музеју Ермитаж, у Санкт Петербургу под инвентарским бројем ω 73

³ За детаљнији опис урезаних сцена, натписа и подробнију анализу грешака у језику види Nagel 2015, 172–188.

tions, and offered completely falsified information such as those that belong to the golden glassware (Sticotti 1999, 39; Irwin 1985, 92, 96) that origins from the north of Doclea or that the scene were painted, not engraved on it (Stevović 2014, 71). Amid fears that these and similar cases are not repeated and that the full set of data is displayed in one place again, we will describe the vessel.

The vessel has the shape of a shallow calotted bowl with slightly profiled rim in the form of a funnel and a rounded bottom (diameter rim 23 cm, height of vessel 3.6 cm, 0.2 cm thickness of the rim) (fig. 1–2). Almost entirely preserved. Rim that was ruined during the deportation from Shkodra to Paris (Rossi 1877, 79; Levi 1963, 55) was reconstructed from about twenty fragments; it is straightly cut and very finely polished; lacks minor parts. The glass is colorless and transparent; the composition contains a small number of tiny air bubbles, sporadic and large. On the upper part of the vessel there are almost unnoticeable traces of strengthening of the glass mass; at the bottom and the body there are a few scratches.

Decoration consisting of figurative representation of Christian scenes and Latin inscriptions are made from the outside, incised with a sharp tool (fig. 2). Viewed from inside of the vessel, the central composition with the representation of Abraham's sacrifice, is set in an irregular circle which leans more to the left and down. Above it are shown the narrative scenes from the book of Jonah i.e. Jonah resting in the shade on the left and Jonah in the belly of a whale on the right. Further to the right are lining up other scenes: the story of Susanna, three youths in the Babylonian furnace, the prophet Daniel among the lions, Peter opens the source, Raising of Lazarus and at the end, the scene of the original sin, depicting Adam and Eve. Following the signs are seen upside down.³ The vessel is kept in the State Hermitage Museum in St. Petersburg under the inventory number ω 73. (Банк 1977, 76; Банк 1985, 275–276, Pl. 26–29; Залесская 2006, 249).

³ For a more detailed description of the engraved scenes, inscription and detailed analysis of errors in the language see Nagel 2015, 172–188.

(Банк 1977, 76; Bank 1985, 275–276, Pl. 26–29; Залесская 2006, 249).

Облик, датовање и поријекло

Описани облик посуде одговара форми Исингс 1166 (Isings 1957, 144). Ради се о типу здјеле који се оприједјељује у IV и прву половину V вијека а ријетко се проналази и у контекстима VI вијека (Jeremić 2009, 143; Antonaras 2010, 307, fig. 7). Украшени примјерци с урезаним фигуралним сценама јављају се искључиво у IV вијеку, често у годинама друге трећине тог вијека (Isings 1957, 144–145, Harden 1987, 185, 227).

Да подгоричка здјела припада групи гравираног посуђа коју је издвојио Харден (Harden 1960; Fremersdorf 1967, 159–171, Chew 2003, 102–104) примјетила је још Љубинковић-Ћоровић (Ljubinković-Ćorović 1967, 87). Ова бројна група прозвана Винт Хил (Wint Hill) по здјели откривеној у римском налазишту у Сомерсету, препознатљивог је стила и израде. Издвојена је на основу специфичног начина гравирања фигуралних сцена, које се изводило слободоручним урезивањем оштром алатком већином на здјелама типа Исингс 116. Репертоар представа се своди на сцене лова и митилошке и хришћанске композиције. Радионица *diatretarii* ове групе посуђа смјешта се у рајнске области, тачније у Келн (Harden 1960, 79; Fremersdorf 1967, 31) и/или у Трир (Chew 2003, 100).

На први поглед сличности рајнске групе налаза с нашом здјелом заиста постоје. Заједничке карактеристике су им: исти тип и сличне димензије као и слободно урезивање зашиљеном алатком на њиховим спољашним површинама. Томе уз мање неслагања можемо додати *horror vacui* и то да су натписи организовани око горњег дијела тијела посуде. Уз то примјећен је још један ситни детаљ који их веже. Испод ногу људских и животињских фигура на Винт Хил здјелама, а нарочито код оних у приказима лова, кратким водоравним цртицама добијана је перспектива те тиме фигуре унутар композиција не изгледају као да лете

Shape, dating and origin

The described shape of the vessel corresponds to the form Isings 1166 (Isings 1957, 144). It is a type of bowl, which dated to the IV and the first half of the V century and rarely finds contexts in the VI century (Jeremić 2009, 143; Antonaras 2010, 307, fig. 7). The decorated pieces with engraved figural scenes occur only in the IV century, often in the years of the second third of this century (Isings 1957, 144–145, Harden 1987, 185, 227).

The fact that Podgorica bowl belongs to the engraved dishes which was singled out by Harden (Harden 1960; Fremersdorf 1967, 159–171, Chew 2003, 102–104) was noticed by Ljubinković-Ćorović (Ljubinković-Ćorović 1967, 87). This numbered group named Wint Hill by a bowl discovered in the Roman site in Somerset, it has a recognizable style and craftsmanship. It is featured on the basis of specific ways of engraving the figural scenes, which was done freehand by engraving with the sharp tool mostly on the bowls of type Isings 116. The repertoire of scenes comes down to hunting scenes and mythological and Christian compositions. Workshop *diatretarii* of this group of glass is placed to the Rhine area, specifically in Cologne (Harden 1960, 79; Fremersdorf 1967, 31) and / or to Trier (Chew 2003, 100).

At first glance the similarity of the Rhine group findings to our bowl, really exists. Common characteristics are: the same type and similar dimensions as well as freehand engraving with tool tapered outwardly on their surfaces. Additionally with minor disagreements, we can add *horror vacui* and that the inscriptions were organized around the upper body of the vessel. Moreover, another little detail is noticed that binds them. Below the feet of human and animal figures in Wint Hill bowls, particularly those depicting hunting, with short dashes, the perspective would be added and thus figures in the composition did not seem to fly in the air. These dashes are not common in other types of engraved glass but on our sample, we can notice them under Isaac feet in the scene of Abraham sacrifice.

However, the detailed analysis of Pod-

у ваздуху. Овакве цртице нису уобичајене на осталим типовима гравираниог стакла а на нашем примјерку сријећемо их испод Исакових стопала у представи Аврамове жртве.

С друге стране, детаљнијом анализом подгоричке здјеле увидјели смо многобројна одступања која су подстакла сумњу у њену припадност Винт Хил групи. Тако, на примјер, она не посједује једну од главних одлика рајнске граверске школе а коју чини сијенчење сноповима кратких дијагоналних линија распоређених с унутрашње стране контура. Ово шрафирање је давало путеност фигурама, тежину одјећи а наглашавало је крзно животиња, обресе дрвећа и других дјелова цртежа. Прикази на Винт Хил стаклу су стога експресивни, пуни живота и одишу својственим умјетничким изразом. Представе с подгоричке здјеле немају ни трага од ове живописности. Сијенчење не постоји а кратки потези који украшавају одјећу и тијела животиња су безосјећајно крути. Њима није постигнута пуноћа фигура и динамичност нарације већ супротно појачана је статичност и линеарност цјелокупног доживљаја. Наизразитији примјери овоме су прикази пламена на жртвенику који је дат као сноп траве или руку актера сцена које су обиљежене готово драмском укоченошћу. Чак је и *horror vacui* на нашем примјерку другачије концепције. Он је постигнут незграпном збијеношћу сцена а не употпуњавањем празнина слике декоративним елементима попут кругова, розета, звијезда и сл.

На последње споменути аспект надовезује се и неколико неспретности у погледу техничке вјештине. Уз поновљену констатацију да је централна сцена неправилно уоквирена додајемо да је њена контура урађена из многобројно колебаљивих потеза. Код захтјевнијих рјешења перспективе гравер се није најбоље снашао тако да су руке Адама и Еве спетљане а главе Јоне и Исака неприродно повезане с остатком тијела. Ни наративни сегменти нису на прави начин распоређени. Сузана је изгледа била последња представа коју је

gorica bowl we saw numerous deviations which prompted doubts in regard to its affiliation to Wint Hill group. For example, it does not possess one of the main features of the Rhine engraving school and he makes shading in bundles of short diagonal lines arranged on the inside of the contour. This hatching gave sensuality to figures, the weight of clothing and highlighted the fur of animals, the outlines of trees and other parts drawings. The scenes on Wint Hill glass are therefore expressive, full of life and reflect the peculiar artistic expression. Scenes on Podgorica bowl do not have a trace of this vibrancy. Shading does not exist and short moves that decorate the clothes and bodies of animals are insensitively rigid. There has been no fullness of the figures and dynamism of narration, but the opposite, the static linearity and overall experience is increased. The most expressive examples of this are depictions of the flame on the altar, which is provided as a bundle of grass or arms of actors scenes that are marked by almost a dramatic stiffness. Even the *horror vacui* in our sample has a different concept. He is reached by an awkward scene compaction rather than completing the gaps of pictures with decorative elements such as circles, rosettes, stars and so on.

The last mentioned aspect can be added to several clumsiness in terms of technical skills. With repeated statement that the central scene is framed incorrectly adding that its contour was made from multiple volatile moves. For more complex solutions of the perspective, the engraver reacted poorly so that the hands of Adam and Eve are tangled while the heads of Jonah and Isaac have an unnatural link with the rest of the body. Neither narrative segments are not properly arranged. Susanna seems to have been the last scene that engraver made and therefore was roughly inserted and her hand was shortened to fit to space that was left. All of this is just a further evidence that the master who decorated our vessel was accustomed to, or perhaps even a beginner to engraving work.

There is another important difference. Inscriptions for bowls from the west, when they occur, are made exclusively in one line ie. in the bar just below the rim. Frequently express

гравер начинио те је због тога грубо уметнута а њене руке скраћене како би се уклопила у простор који је преостао. Све нам ово јасно свједочи да је мајстор који је украсио нашу здјелу био приучен или можда чак и почетник у граверском послу.

Јавља се још једна битна различитост. Натписи код посуда са запада, када се јављају, изведени су искључиво у једном реду тј. у траци одмах испод обода. Често изражавају здравице, лијепе жеље а рађени су римском капиталом некад подебљаном и углавном са оштрим завршецима. Такође ријечи су дате у негативу (наопако и обрнутим слиједом) са циљем да се натписи виде и читају изнутра, док се здјеле користе.

Латински натписи са подгоричке здјеле показују одступања од овог у сваком погледу. Незавршеност и траљавост је њихова главна одлика. Њима се желе појаснити приказане хришћанске сцене, стога су урезани изнад њих али и између, без правила, негдје у два а негдје у три или четири реда. Коришћена је мајускула и минускула, са пуно грешака у језику. Величина слова чак у истој ријечи није једнака, подебљаност је дјелимично урађена (нпр. код ријечи *Susana*, *Iaco leonis*, *Abram* и др.) а украсни завршеци су различити и рустични. Очито је да је урезивање натписа било ограничено простором а то је изгледа био разлог да се на два мјеста пише курзивом. На крају, нису писани у негативу те их је готово немогуће прочитати из унутрашњости посуде.

Скупа гледано све што је на посуди урезано као да је на брзину рађено и то на крајње упрошћен начин. Штавише ни композиција није унапријед испланирана или уколико јесте није на прави начин реализована.

На основу реченог прикази с подгоричке здјеле нам више дјелују као цртежи слабије техничке и умјетничке вјештине него ли као дјело веома увјежбане граверске школе из Келна. Не изгледа нам ни мало чудно зашто их Киса упоређује с цртежом дјетета *Die kindlich ungeschickte Zeichnung* (Kisa 1908, 679) нити што Харден није уврстио посуду у Винт Хил групу иако је знао

the toasts, beautiful wishes and made with the Roman capital letter once bold and mostly with sharp ends. Also the words are given in reverse (upside down and in reverse) in order to see and read on the inside, while the the bowls are used.

Latin inscriptions from Podgorica bowl show deviations from this in every respect. Incompletion and sloppiness is their main feature. They are used to clarify the Christian scene, therefore, are engraved above them but also between, without rules, somewhere in two and sometime three or four rows. We used mayuscule and minuscule, with a lot of mistakes in the language. Font size even in the same words are not the same, bolding was partly done (eg. in the words *Susana*, *Iaco leonis*, *Abram*, etc.) and the ornamental endings are different and rustic. It is obvious that the engraved inscriptions was limited by space and that seems to be the reason to have italics in two places. In the end, they were not written in the negative, and it is almost impossible to read from inside the vessel.

Altogether everything engraved on the bowl seems like it was hastily done and in an extremely simplified way. Moreover even the composition is not planned in advance or if it is, it is not properly implemented.

Based on the above mentioned, the representations on Podgorica bowl act more like drawings with less technical and artistic skills than as a work of highly trained engraving school from Cologne. It does not seem strange to us, why Kisa compares them with a drawing of a child *Die kindlich ungeschickte Zeichnung* (Kisa 1908, 679) or why Harden did not include this vessel in Wint Hill group even though he knew about it (Harden 1960, 78).

Determining the place of production of our vessel is particularly a difficult task. Lack of close analogy in terms of style of engraving, limits each secure conclusion. At the same time, the type of vessel can not be a measure, because it is very abundant and is found in all parts of the Empire. As we have seen, its *specificity* is separated from Wint Hill dishes. Therefore we must conclude that they are not a common origin and that bowl in the province Prevalis did not come as an import from the workshop of Cologne and Trier. This does not

за њу (Harden 1960, 78).

Утврђивање мјеста производње наше посуде је посебно тежак задатак. Недостатак блиских аналогија у погледу стила гравирања ограничава сваки сигурнији закључак. При том, тип посуде нам не може бити мјерило, јер је јако бројан и налазимо га на свим дјеловима Царства. Како смо видјели, њене *специфичности* је одвајају од Винт Хил посуђа. Сходно томе морамо закључити да нису заједничког поријекла те да здјела у провинцију Превалис није дошла као импорт из радионице Келна или Трира. Ово свакако не искључује да је урађена у неком другом центру западних или неких других удаљених области Царства али потврду (сличан стил или иконографију) за то не посједујемо. Да је добар дио стакла у Доклеју стигао из западних или источних провинција утврђено је на изразито богатом стакленом посуђу с југоисточне некрополе Доклеје (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 177–178). Међутим, поријекло ове стаклене грађе треба наново преиспитати а посебно касноантичко посуђе које може бити и дио локалне понуде недавно потврђених доклејских стакларских радионица (Živanović 2011, 43–50; Живановић 2014, 49 и даље).

Хипотеза да је подгоричка здјела локални производ није новина али аутори који су је предложили (Cermanović-Kuzmanović, 1987, 28; Ljubinković-Ćorović 1967, 88) нису изнијели сигурне аргументе којом би је и доказали. Прави доказ за ово био би да је у Доклеји пронађено још фрагмената стакла украшеног гравирањем на исти начин. Ипак и код старије откривеног и новопронађеног фигурално гравираниг/брушеног стакла (Живановић 2014, 90, нап. 23; уп. доље и стакло с локалитета Бјеловине) не могу се наћи везе или било какве сличности.

Неколико наговјештаја нас ипак усмјерава да је локална продукција чаше исправни закључак. Израда здјела Исингс 116 уско је повезана с хемисферичним чашама типа Исингс 96. Укратко, чаше ове форме су једна од најпопуларнијих посуда римског стакларства, распрострањена

exclude that is made in another center of western or some other distant areas of the Empire but a proof (a similar style or iconography) for that we do not possess. That much of the glass has arrived to Doclea from western or eastern provinces was determined in an extremely rich glassware from southeast necropolis of Doclea (Cermanović-Kuzmanović *et al.* 1975, 177–178). However, the origin of the glass material should be re-reviewed and in particular the late antique glass that can be part of the local supply of newly confirmed Doclea glass workshops (Živanović 2011, 43–50; Живановић 2014, 49 and further).

The hypothesis that the Podgorica bowl was a local product is not new but the authors who have suggested (Cermanović-Kuzmanović, 1987, 28; Ljubinković-Ćorović 1967, 88) did not present the arguments that would secure and prove it. The real proof of this would be if more fragments of glass decorated with engraving in the same way were found in Doclea. But even with the older and the newly discovered figural engraved / cut glass (Живановић, 2014, 90, n. 23; cf. down and glass from the site Bjelovine) there can not be found any connections or the similarity.

Several hints, still directs us that the local production of *cup* is drawing us to a correct conclusion. Making of a bowl Isings 116 is closely associated with hemispherical cups type Isings 96. In short, these glasses are one form of the most popular pots Roman glassmaking, and was spread throughout the Empire and beyond its borders, with the highest production in the IV century (Isings 1957, 113–114; Живановић 2014, 87). Because of the way of making, both types have a distinctive funnel rim often untreated, and sometimes unbalanced body. In addition, they also have green glass (dominated by shades of olive green), which is essentially inhomogeneous and hence the finished products have a lot of bubbles in the composition and expressed traces seater glass mass. In the Balkans and their neighboring provinces on the basis of the number of hemispherical cups, several local locations were proposed in first place in the towns of Emona (Plesničar-Gec 1981, 139–142), Salona (Glušćević 1995, 170, 177),

широм Царства и изван њених граница, с највећом производњом у IV вијеку (Isings 1957, 113–114; Живановић 2014, 87). Због начина израде оба типа имају карактеристичан лијевкасти често необрађен обод, а понекад и несиметрично тијело. Осим тога, одликују се и зеленом бојом стакла (преовлађују маслинастозелене нијансе) које је у основи нехомогено те отуда завршени производи имају пуно мјехурића у саставу и изражене трагове развачења стаклене масе. У балканским и њима сусједним провинцијама на основу бројности хемисферичних чаша предложено је неколико локација локалне израде на првом мјесту у градовима Емона (Plesničar-Gec 1981, 139–142), Салона (Gluščević 1995, 170, 177), Доклеја (Живановић 2014, 87) и Солун (Antonaras 2010a, 101). У оквиру ових још увијек хипотетичких центара производње појављује се исти образац. Чаше представљају главницу продукције а хемисферичне здјеле Исингс 116 (или њима технолошки сродна варијанта Исингс 117) се јављају у знатно мањем проценту.

С технолошке стране поступак израде подгоричке здјеле није претјерано захтјеван. Слободно дување, моделовање стакленог мјехура и откидање његовог горњег дијела су једини захвати који су били потребни (Живановић 2014, 86). Начин гравирања, у којем се користила само једна ручна алатка, такође је крајње једноставан. С обзиром на ове примједбе и на добро потврђену домаћу продукцију процјењујемо да је творац чаше сасвим вјероватно био доклејски стаклар.

Препрека овој тези је безбојно провидно стакло посуде без нијанси зелене или жуте боје, као што смо навикли у касноантичкој продукцији Доклеје. На укупном фонду доклејског стакла рјеђе наилазимо на безбојне примјерке и не можемо их с сигурношћу довести у везу с локалном продукцијом. У ширем окружењу такође не сријећемо аналогне примјере безбојног стакла. Изузетак чини хемисферична здјела с угравираним геометријским украсом из Паника (Љемошник 1960, 181–182, Sl. 6) која је упркос лошијој

Doclea (Живановић 2014, 87) and Thessaloniki (Antonaras 2010a, 101). Within these still hypothetical production centers appears the same pattern. Glasses are the principal production and hemispherical the bowls Isings 116 (or their related technological variant Isings 117) occur much less frequently.

From the technological side, the process of making bowl of Podgorica, it is not overly demanding. Freehand blowing, modeling of glass bubble and tear off of its upper part are the only interventions that were needed (Живановић, 2014, 86). The method of engraving, which needed only one hand tool, is also extremely simple. In view of these objections and confirmed good domestic production, we estimate that the maker of *cup* may have been a Doclean glazier.

The obstacle to this thesis is a colorless transparent glass vessel without shades of green or yellow, as we are used to in the late antique production of Doclea. On the bank of Doclean glass, the colorless samples can rarely be encountered and we cannot with certainty link them to the local production. The wider environment also does not encounter the relicts of analogous examples of colorless glass. The exception is the hemispherical bowl engraved with geometric decoration from Panik (Љемошник 1960, 181–182, Fig. 6) that, despite making a worse colorless sample but not transparent. However, colorless glass in the late empire is rare even in large centers of glass. And among the already mentioned Wint Hill group of vessels, there are bowls with the color green and the uneven composition of glass (Harden 1960, 49). From this, it is clear that the colorless and the quality of the glass can not be a criterion in determining the origin of the vessel.

The fact is that it can even be an imported product. But it seems to us unlikely that the vessel was on the open market in Prevails or that was ordered from a distant glass workshops. As discussed in the last chapter of this paper, the vessel was discovered in Doclea where its owner / purchaser (if one person) comes from. We observed its intimate connection with the vessel which clearly reflects the possibility that he was somehow involved in the formation of ornaments (chosen scene, helped

изради безбојна али не и провидна. Међутим, безбојно стакло у касном царству је ријеткост чак и код већих стакларских центара. И међу већ помињаном Винт Хил групом стаклених посуда има здијела чија је боја зелена а састав неравномјеран (Harden 1960, 49). Из овога је јасно да безбојност и квалитет стакла не могу бити мјерило при утврђивању поријекла посуде.

Чињеница је да она подједнако може бити и увезени производ. Али изгледа нам мање вјероватно да се посуда нашла на отвореном тржишту у Превалису или да је поручена из неке удаљене стакларске радионице. Како разматрамо у последњем поглављу овог рада посуда је откривена у Доклеји одакле је и њен власник/наручиоц (уколико је то једна особа). Примјећена је и његова интимна веза с посудом што несумњиво указује на могућност да је он на неки начин учествовао у обликовању украса (изабрао сцене, помогао око натписа?). Слиједом овог иде и мишљење да се око посуде договарао у радионици свог града.

Алтернативно, због посебности сцена могуће је да је само изгравирана у Доклеји. Али то су већ домишљања која не можемо доказати. Археолошки посматрано тешко је утврдити области производње нашег *diatretarius*-а, нарочито јер нема парарела његовоме стилу.

Након претходних анализа двије значајне ставке су се испријечиле. Посуда не припада ни једној радионици већ је античка копија створена и изгравирана у некој од доклејских радионица које су нам већ познате по иновативности и склоности ка експериментисању. Предлојак из којег је гравер црпио инспирацију морала је бити нека здјела Винт Хил групе која изгледа није имала натписе. Неке иконографске појединости с подгоричке посуде нас упућују да се творац њеног украса користио и другим изворима инспирације. Подсјећамо, на нашој здјели су изабране хришћанске теме јако популарне у касној антици којима су украшавани разни употребни предмети коришћени у свакодневици што је давало велики материјал за надахнуће умјетника.

around the inscriptions?). Following this opinion there is a view that he discussed about the vessel in the workshop of his town.

Alternatively, due to the particular scenes perhaps was only engraved in Doclea. But these are already conjectures that we can not prove. Archaeologically speaking it is difficult to determine the area of production of our *diatretarius*, especially because there is no parallels to its style.

After previous analyzes two important items appeared. The vessel is not in one workshop but is created as an ancient copy and engraved in one of Doclean workshops that have already been known for innovation and inclination to experiment. The sample from which engraver drew inspiration had to be a bowl from Wint Hill group which apparently did not have inscriptions. Some iconography details from the bowl of Podgorica indicate that the maker of its decoration used other sources of inspiration. As a reminder, on our glass the Christian themes that are very popular in late antiquity were chosen, which served as a decoration for various household objects used in everyday life, which gave a substantial material for inspiration to artists.

Sublimating this data, we can revisit the dating of vessel. As we saw, the vessel, modeled on the Rhine group dates from in the IV century and is closer to its middle (Harden 1987, 185) as proposed in this year's studies of the bowl (Nagel 2015, 192). But in the dating of Wint Hill group there are disagreements and some examples are dated in the beginning of the V century (Chew 2003, 91–92). On the basis of their distribution (Harden 1960, fig. 38) we see that there was no planned trade to the East. As Podgorica bowl is a copy of a specimen that has been strayed far from the Lower Germania then it must be younger than Germany's findings and has been dated to the second half of the IV / beginning of the V century.

Indications for another younger option for dating brings us one iconographic detail. The whale in a scene of *Jonah in the belly of the whale* (fig. 3) departs from its usual presentation in early Christian art. It is presented as a mythological creature *cetus* but his neck and

Сублимирајући ове податке вратили би се накратко и на датовање посуде. Како смо видјели посуда се по угледу на рајнску групу датује у IV вијек и то ближе његовој средини (Harden 1987, 185) као што се предлаже и у овогодишњим проучавањима здјеле (Nagel 2015, 192). Но, и у датовању Винт Хил групе постоје одређена неслагања а неки примјерци се опрједјељују и у почетак V вијека (Chew 2003, 91–92). На основу њихове дистрибуције (Harden 1960, fig. 38) видимо да није постојала планска трговина према истоку. Како је подгоричка здјела копија неког примјерка који је залутао из далеке Доње Германије онда она мора бити млађа од њемачких налаза те је датујемо у другу половину IV/почетак V вијека.

Назнаке за још млађу могућност датовања доноси нам један иконографски детаљ. Кит у сцени *Јона у утроби кита* (сл. 3) одступа од његовог уобичајеног приказивања у ранохришћанској умјетности.

body are not spirally folded. In contrast, showing a cumbersome body which resembles a fish. Also, decorated with dots and short oblique strokes it also separates us from other well-known examples of which the body, by a rule, is smooth. The only analogy to our whale and body shape and decoration we found at long time published ceramic lamp (Garrucci 1880, 112, Tav. 475, 5), which belongs to the type Hayes IIA and is dated to the V and beginning of the sixth century (Hayes 1972, 314). However, the whale on the lamp is stockier, shorter tail and has a fringe on the chin, but the similarity in the general form does exist. Although, only on the basis of this similarity we cannot assume that the master of engraving representation regarding the described scene saw the lamp, which would also shift the dating in V / VI century.

Сл. 3 Детаљ сцене *Јона у утроби кита* / Fig. 3 Detail of a scene *Jonah in the belly of the whale*

Он јесте представљен као митолошко биће *setus* али његов врат и тијело нису спирално пресавијени. Насупрот томе, приказано је тромо тијело које наликује риби. Такође, украшено је тачкама и кратким косим потезима што га такође раздваја од других нама познатих примјера чије је тијело по правилу глатко. Једину аналогију нашем киту и по облику тијела и украшавању нашли смо на давно објављеном керамичком жишку (Garrucci 1880, 112, Tav. 475, 5) који припада типу Хејс IIA и датује у V почетак VI вијека (Hayes 1972, 314). Додуше, кит на жишку је здепастији, краћег репа и има ресе на бради али сличност у генералној форми заиста постоји. Међутим, само на основу ове сличности не можемо претпоставити да се мајстор урезаних представа у погледу описане сцене угледао на жижак, што би такође помјерило датовање у V/VI вијек.

Чему је служила

Након што смо дали сугестије на основне археолошке недоумице како, када и гдје је посуда настала сљедеће предстоји преиспитати чему је служила. У погледу тога сваки од предлога наилази на камен спотицања.

Знамо да су здјеле овог типа коришћене првенствено за конзумирање пића. На Винт Хил посудама о томе јасно свједоче натписи. Код појединих евидентирана је ријеч BIBE (Пиј!) или грчка фраза ΠΙΕ ΖΗΣΗΣ (Пиј и живјећеш!) написана римским словима. На хришћанској групи посуђа често је дата као скраћеница P(IE) Z(ESES). Овај слоган представља најкарактеристичнију форму здравице која упућује на лијепе жеље и лијеп живот гдје уживање у пићу има посредну конотацију. На здјелама с хришћанским мотивима може имати други дубљи есхатолошки смисао (Auth 1996, 103–112).

На нашој посуди нема овакве или сличне њој поруке која би ишла у прилог свакодневне употребе за пиће. Супротно, фино исполиран обод говори да је здјела била подесна да се из ње пије. С обзиром на нешто плићи рецепијент који типолошки

What was its purpose

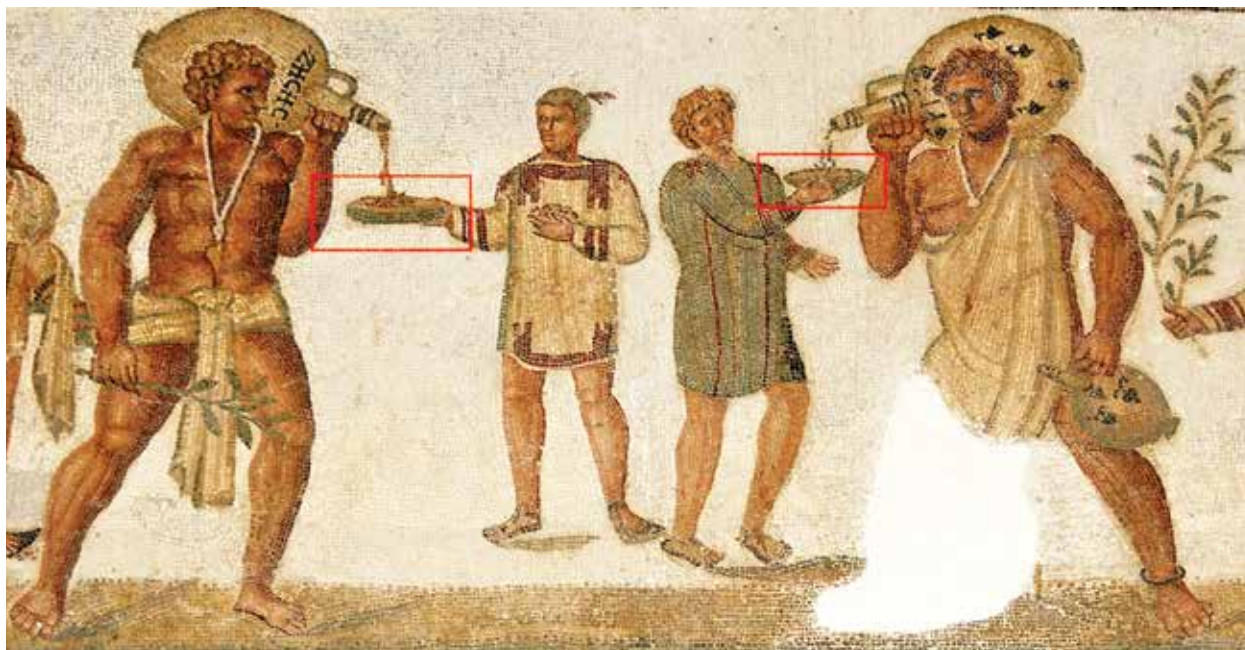
Once we have given the suggestions on basic archaeological concerns how, when and where the vessel is formed following is the forthcoming review on its purpose. As each of the proposals meets a stumbling block.

We know that this type of the bowls were used primarily for drinking. On Wint Hill containers this is clearly evidenced by inscriptions. In somewhere is a word BIBE (Drink!) or Greek phrase ΠΙΕ ΖΗΣΗΣ (Drink and you will live!) written in Roman letters. On the Christian group of dishes there is often an abbreviation P (IE) Z (ESES). This slogan represents the most characterized form of toasts that indicates beautiful wishes and nice life where the enjoyment in drinking has an indirect connotation. On bowls with Christian motifs it can have a second deeper eschatological sense (Auth, 1996, 103–112).

On our vessel there is no this or similar message that it would go in favor of daily use for drinking. In contrast, fine-polished rim indicates that the bowl was suitable to drink from it. Given the somewhat shallower recipient that typologically can suit the plate and we can propose a somewhat altered function for example in serving and consuming mushy or solid foods. Yet, there is no doubt that even such a shallow and large bowls were used for drinking liquids, such as, for example, shown in mosaics from Tunisia (fig. 4–5). If it was a drink i.e. in this case wine, picturesque shows of amphora from which slaves served at a banquet and messages ΠΙΕ ΖΗСНС printed on them. According to the ancient sources such glass bowls were called by the term Phialas (Trowbridge 1930, 163).

What remains in dispute are the inscriptions on our vessel, which, when viewed from above, are upside seen (fig. 2).⁴ This means, whether it was used in the consumption of drinks or food they could not be read. As we have mentioned such an error in engraving is rare (occurs only when writing abbreviations Z for zes(es)) and this is so far the singled case. In the case of the scene, it is harder to determine whether they were made to be seen from

⁴ This information is instructed from a colleague Dejan Radičević what encouraged me to write this article.

Сл. 4 Детаљ подног мозаика из Дуге (Dougga) с приказом робова који послужују на гозби, III вијек, Музеј Бардо, Тунис / Fig. 4 Detail of the floor mosaic from Dougga depicting slaves who serving at a banquet, III century, the Museum of Bardo, Tunisia

може одговарати и тањиру можемо предложити и нешто измијењену функцију нпр. у послуживању и конзумирању кашасте или чврсте хране. Ипак не постоји дилема да су се чак и овако плитке а велике здјеле користиле за испијање течности, као што је, на примјер, приказано на мозаицима из Туниса (сл. 4–5). Да је у питању пиће тј. у овим случајевима вино, сликовито показују амфоре из којих робови послужују на гозби и порука ΠΙΕ ΖΗΣΗΣ исписана на њима (сл. 4). Према античким изворима овакве стаклене здјеле називане су термином фијале (*Phiala*) (Trowbridge 1930, 163).

Оно што остаје спорно јесу натписи на нашој посуди, који се, када гледате одозго, наопако виде (сл. 2).⁴ То значи, било да се користила у конзумирању пића или послуживању хране они се нису могли читати. Како смо већ поменули таква грешка у гравирању је ријетка (појављује се само при писању скраћенице Z за zeses) и ово је за сада усамљен случај. У погледу представа, теже је одредити да ли су рађене да се виде изнутра или споља јер сцене с подгоричке здјеле у ранохришћанској умјетности налазимо

⁴ На овај податак упутио ме је колега Дејан Радичевић што ме је и подстакло да напишем овај чланак.

the inside or the outside, because the scene of bowl of Podgorica in early Christian art is found equally reversed. However, we noticed that when Abraham sacrific is displayed, there is mostly a diagonal from the top left corner, where showing the most dramatic aspect of the story - Hand of God to the lower right, where is Isaac (Hachlili 2009, 61–63). Such a view is in this case visible only when the vessel is turned bottom up, which witnesses that even the composition is most likely engraved with the intent to be seen from the outside.

Can we recall the ignorance and recklessness of the master either in terms of literacy or technological skills. Returning to the unusual number of failures, amateur work, unplanned organization that we enumerated above, the error with reverse descriptions is entirely possible. It is clear that the inscriptions were a separate process that was done only after engraving figural scenes or whether perhaps he initially was not even planned. In terms of the overall development of the inscription it did not made much care. So we think that the master chose an easier way and that they were in a hurry inscribed not being irrespective of whether they will be able to read when using vessel.

If, however, is not a mistake or if the in-

подједнако обрнуте. Међутим, примјетили смо да је код приказивања Аврамове жртве најчешћа дијагонала од лијевог горњег угла, гдје се приказује најдраматичнији аспект приче - Рука Божја до десног доњег, гдје се представља Исак (Nachlilil 2009, 61–63). Такав приказ је у нашем случају видљив једино када се посуди окрене дно нагоре, што даље говори да су највјероватније и композиције гравирание с намјером да се виде са спољне стране.

Да ли се овдје можемо позвати на необразованост и несмотреност мајстора било у погледу писмености или технолошког умијећа. Вративши се на несвакидашњи број пропуста, аматеризма у раду, непланског организовања које смо горе побројали, грешка с обрнутим натписима је употпуности могућа. Јасно је да су натписи били одвојен процес који је урађен тек након гравирања фигуралних сцена али да ли можда он испрва није ни био планиран. У укупном погледу израде натписа није се водило много рачуна. Стога смо мишљења да је мајстор изабрао лакши пут те да их на брзину урадио не обзирајући се на то да ли ће се моћи прочитати приликом коришћења посуде.

Уколико ипак није ријеч о грешци односно ако су натписи циљано угравирани да се виде са спољне стране посуде могуће су двије претпоставке у погледу њене функције. Према првој, посуда је служила као светиљка. У том случају морала је имати метални обруч с карикама којим је била окачена на плафон. Самим тим што је изгравирана стварала би се и посебна атмосферауосвијетљењу простора (приватне собе или унутрашњости црквеног објекта) а док је стајала горе представе и натписи су се могли видјети у свом правом облику. Иако звучи допадљиво ова претпоставка нема сигурних потврда. Већ поменути продукцијски слична, хемисферична чаша (Исингс 96) је поред њене основне функције за пиће коришћена као светиљка и то често смијештана у обруче полијелеје (*polykandela*) или појединачно (варијанта с малим ручкама) вјешана ланцем с кукама (*polyangistra*) (Antonaras 2008, 25). Насупрот облику

Сл. 5 Деталј подног мозаика из Утине (Uthina) с представом *Fructus*-а којег послужују робови *Myro* и *Victor*, III вијек, Музеј Бардо, Тунис / Fig. 5 Detail of the floor mosaic from Uthina with the scene of *Fructus* who is served by slaves *Myro* and *Victor*, III century, the Museum of Bardo, Tunisia

scriptions were engraved with intention to be seen on the outside of the vessel then there are two assumptions in terms of its function. According to the first, the vessel was used as a lamp. In that case, it had to have a metal ring with links of which it was hanging from the ceiling. Therefore by being engraved it created the special atmosphere in the ambient to light room (private room or the interior of the church building) and as it stood up, the scenes and inscriptions could be seen in its true form. Although tempting, this assumption has no reliable confirmation. Already mentioned productionally similar, hemispherical cup (Isings 96), in addition to its basic functions for a drink was used as a lamp, and it was often placed in hoops of chandelier (*polykandela*) or individually (variant with little handles) hanged with chain with hooks (*polyangistra*) (Antonaras 2008, 25). In contrast to the form of our bowl, deep and a small recipient of hemispherical cups suited to this use.

On shallow vessels that were used to illuminate the space there is a very little data. They were collected a long time ago by Crowfoot and Harden and since then there has not been many developments in the study of the topic. The authors were witnesses that in Palestine of that time, the shallow bowls were used as lamps, and the samples from the fourth century were

наше посуде дубок и мали реципијент хемисферичних чаша је одговарао овој употреби.

О плитким здјелама које су коришћене за освијетљење простора има јако мало података. Њих су сакупили још давно Кровфут и Харден и од тада није било много помака у проучавању те теме. Аутори су били свједоци да се у Палестини њиховог доба плитке здјеле користе као светиљке, па су примјерке из IV вијека повезали (а нарочито оне украшене с хришћанским мотивима) с освијетљењем унутар цркава. Изнијели су и хипотезу да су неке могле служити као постоља за друге лампе (Crowfoot, Harden 1931, 202–203, nap. 4, Pl. XXIX, 19). Последњој предложеној функцији изгледа да иде у прилог и писани извор из нешто млађе византијског периода (крај VI вијека) који помиње посуде (додуше сребрне!) који стоје испод појединачних лампи (Lethaby, Swainson 1894, 50). Ријетки и истовремено најсликовитији откривени примјери појединачних светиљки су драгоцјена дијатрета (Whitehouse 1997, 283–285) и здјела раскошно декорисана с аплицираним медаљонима (Harden 1987, 204–204). Али и поред тога што дијатрета има метални обруч повезан с ланцима а здјела с медаљонима мале ручке за качење остављена је резерва у интерпретацији њихових функција. Додатно, ове посуде су и знатно дубље и затворенијег облика од подгоричке здјеле те не могу послужити као аналогни примјери.

Наша здјела је зацијело била веома непрактична јер је мала дубина пружала већу могућност за преливање уља. Сличан суд о овоме дала је и Нагел наглашавајући да је и обод неподесан за вјешање (Nagel 2015, 195–196). С друге стране, метални обруч одмах испод њеног обода осигурао би њену стабилност али оваква домишљања нам не могу пружити сигурне доказе који би је на неки начин повезали с стакленом лампом.

Друга опција у којој би натписи били читљиви била би функција поклопца. Није непознаница да су Римљани здјеле и тањире понекад користили као поклопце али велика препрека овој хипотези јесте супротност

linked (particularly those decorated with Christian motifs) with illumination inside churches. They also stated the hypothesis that some could serve as a base for other lamps (Crowfoot, Harden 1931, 202–203, note 4, Pl. XXIX, 19). Last proposed operation seems to be going in favor of the written source from a younger Byzantine period (the end of the sixth century) which mentions that the vessel (although silver!) that were under the individual lamps (Lethaby, Swainson 1894, 50). Rare and at the same time the most picturesque examples of individual lamps are valuable diatreta (Whitehouse 1997, 283–285) and bowl, richly decorated with applied medallions (Harden 1987, 204–204). But even though diatreta has a metal rim connected with chains while the bowl with medallions has small handles for hanging were left with a reserve in the interpretation of their functions. In addition, these vessels are considerably deeper and of a more closed form than Podgorica bowl and cannot serve as analog examples.

Our vessel must have been very inconvenient because the small depth provided greater opportunity for overflow of the oil. A similar judgment on this was given by the Nagel stressing that the rim was ineligible for hanging (Nagel 2015, 195–196). On the other hand, metal hoop just below its rim would ensure its stability properties but such conjectures cannot offer secure evidence which is in some way connected with a glass lamp.

Second option in which the inscriptions were read would be a function of the lid. It is not unknown to the Romans that the bowls and plates sometimes used as a lids but a big obstacle to this hypothesis is the opposite of the great esteem of engraved glassware with such a simple application. Also, it seems ungrateful to us to see that bowl with Christian scenes covers food in the kitchen / dining table. And even if they were gifts on the table at the Christian rite its usage would be short-lived, and the attention which was dedicated to it in making would be ignored.

In this sequence we should consider the possibility that it was used in the liturgical rite. Leclercq, was among the first who brought wide glass bowl with Christian motifs in connection

велике цијењености гравираниог стакленог посуђа са тако једноставном примјеном. Исто тако, дјелује нам незахвално видјети да здјела са хришћанским сценама покрива храну у кухињи/трпези. Па чак и да су у питању дарови на трпези при хришћанском обреду њена употреба била би краткотрајна, а пажња која јој се посветила у изради била би занемарена.

У том слиједу размотримо и могућност да је коришћена у литургијском обреду. Леклер је међу првима широке стаклене здјеле с хришћанским мотивима довео у везу са служењем хлеба при еухаристији (Leclercq 1914a, 2164). Назнаку за такву могућност у погледу подгоричке здјеле дао је Леви (Levi 1963, 60). Заправо тешко је са сигурношћу претпоставити да ли су стаклене посуде украшаване с хришћанским симболима како би биле коришћене у хришћанској служби и аутори већином не виде оправдане разлоге за то (Caron 1997, 21–22; Engeman 1972, 161–164; Nagel 2015, 194, nap. 157).

Стаклено посуђе неријетко сријећемо на сликарству катакомби а сасвим ријетко, као на примјер у катакомби Петра и Марцелина, међу њима проналазимо и здјеле облика сличног нашој (Février 1996, 55, fig. 14). Истовремено, ово не може бити прави доказ за њихову везу с свештеничком службом јер је основна функција стакленог посуђа у представама из катакомби световна, често за послуживање јела и пића у оквиру погребног ритуала. Уз то, немамо нити једну потврду да је иједна од насликаних посуда била украшена брушеним/гравираним хришћанским мотивима.

Напоследјетку посуда је могла бити направљена специјално за сахрану. То би онда објаснило многе неспретности гравера и оправдати бројне грешке у копирању сцена и правопису, недоклејаност натписа, коришћење курзива и др. Поменули смо да технички овај метод гравирања спада у једноставније али је чак и искусни диетрариј морао имати велико стрпљење те је израда овакве посуде захтијевала неколико дана. Уколико је доклејска здјела наручена као последњи дар тј. да би се похранила с

with the serving of bread at the Eucharist (Leclercq 1914a, 2164). An indication of such a possibility in respect of Podgorica bowl gave Levi (Levi 1963, 60). In fact it is difficult to safely assume that there are glass bowls decorated with Christian symbols to be used in the Christian ministry, and most authors do not see a valid reasons for it (Caron 1997, 21–22; Engeman 1972, 161–164; Nagel 2015, 194, n. 157).

Glassware is often encountered in the painting of the catacombs and quite rare, such as in catacombs of Peter and Marcellinus, among them we find the bowls shaped like our (Février 1996, 55, fig. 14). Simultaneously, this could not be a true testament of their relationship with the priestly ministry as a basic function of glassware in the scenes from the catacombs is secular, often to serve food and drinks in the framework of a funeral ritual. In addition, we do not have any confirmation that any of the painted vessel was decorated with cut / engraved Christian motifs.

Finally the vessel could have been made especially for the burial. That would explain a lot of clumsiness of engraver and justify numerous errors in copying scenes the spelling, incompleteness of inscriptions, usage of italics and other. We mentioned that technically this method of engraving is one of the simpler but even experienced engravers had to have a lot of patience and making of these vessels require several days. If Doclean bowl was commissioned as a last gift that is to be deposited with the deceased in the tomb, our master had no time for dedication and for this reason he sketched her without preparation.

This hypothesis is supported by the long-observed ideological content that is associated with the prayer of salvation of the soul of the deceased (Blunt, 1879, 232–233). Although Nagel expressed doubt in this connection (Nagel 2015, 194), we believe that the composition was appropriate gift to the deceased (in this case a Christian) and errors and unreadable inscriptions from the inside in this case lost its importance.

покојником у гроб наш мајстор није имао времена да јој се посвети и из тог разлога ју је без припреме скицирао.

Овој хипотези у прилог иде давно примјећени идејни садржај који се веже за молитву спасења душе умрлог (Blant 1879, 232–233). Иако је изнесена сумња у ову повезаност (Nagel 2015, 194) сматрамо да су композиције биле одговарајући поклон умрлом (у овом случају хришћанину) а грешке и нечитљиви натписи из унутрашњости посуде су у том случају изгубили на значају.

Мјесто наласка

Остаје да анализирамо још једну претпоставку, која је прихваћена без претходне провјере. Да је *чаша* откривена у античкој Доклеји. Заправо о њеном мјесту наласка, као и када и како се то десило имамо јако мало података. Једино нам њена цјеловитост говори да потиче из гроба. У радовима који је први описују за поријекло помиње се само Подгорица (Dumont 1873, 71) или Подгорица, античка Доклеја (Rossi 1874, 153; Rossi 1877, 77, Blant 1879, 231, nap. 4) очито не знајући да се овај антички град не преклапа са Подгорицом Новог вијека. Овакве нејасне околности наводе нас да побројимо сва мјеста ширег подручја Подгорице (сл. 6) гдје су посвједочени касноантички гробни контексти а у којима се посуда могла пронаћи. Дискусију ћемо почети ближе главном граду Црне Горе.

У самоме центру града на дијелу простирања улице 19. децембар и у градском насељу Ибричевина откривене су појединачне гробне цјелине, до сада непознате стручној јавности а датоване у IV вијек (сл. 6, 6 и 7).⁵ Овим локалитетима уз

⁵ Оба локалитета су истраживана заштитно од стране ЈУ Музеји и галерије Подгорице. Локалитет 19. децембар је констатован приликом радова на инфраструктури 2014. год. када су у периоду од 07. 05. до 25. 06. извршени археолошки радови под руководством Л. Савељић-Булатовић. Ради о великој некрополи с краја XIX/почетка XX вијека међу којој је откривен и усамљени касноантички гроб. На локацији Калоте у Ибричевини 1982. године приликом градње приватне стамбене зграде откривена је гробница

Place of finding

One more assumption is remained to be analyzed, which was accepted without a verification. That the *cup* was discovered in ancient Doclea. In fact, on its finding place and when and how it happened we have a very little data. Only its integrity says that it comes from the grave. The papers, which were the first to describe its origin Podgorica is the only place stated (Dumont 1873, 71) or Podgorica, antique Doclea (Rossi 1874, 153; Rossi 1877, 77; Blant, 1879, 231, n. 4) apparently not knowing that this ancient town does not overlap with Podgorica of newly centuries. These ambiguous circumstances lead us to name all the places in the wider area of Podgorica (fig. 6) where they witnessed late ancient burial contexts in which the vessel could be found. We will start the discussion with a closer insight into the capital of Montenegro.

In the very center of town on the part of the propagation of the street December 19 and in the urban quarter of Ibričevina discovered the individual burial units, so far, unknown to the professional public and, dating from the fourth century (fig. 6, 6 and 7).⁵ These sites along the fence should be associated with the unknown location on Malo brdo (fig. 6,5), where was, allegedly, discovered a large Roman tomb vault.⁶ The late ancient tomb of the street December 19 is located near the church of St. George where a large number of Roman *spolias* was found and among them the piece of sarcophagi depicting Mercury (Нешковић 1965–1966, 115; Sticotti 1999, 147). Their origin is linked to Doclea but as the excavation of test pits around the apse of the church revealed earlier foundations, it is

⁵ Both locations were protectively investigated by PI Museums and Galleries of Podgorica. Site December 19. was noted during infrastructure works in 2014 when during the period from 07. 05. - 25. 06. archaeological works were carried out under L. Saveljić-Bulatovic. A large necropolis from the late nineteenth / early twentieth century, among which was discovered a late antique and lonely grave. On location Kalote in Ibričevina in 1982, during the construction of private residential buildings, a larger tomb was discovered. Investigations were carried out in the same year under the direction of Vera Drecun.

⁶ Oral information of archaeologist M. Baković which he himself mediated.

Сл. 6 Шира околина Подгорице са убиљеженим касноантичким гробним налазиштима: 1. Бјеловине, 2. Ловишта, 3. Загорич, 4. Стралићи-Прибој, 5. Мало Брдо, 6. ул. 19. децембар, 7. Ибричевина /
 Fig. 6 The wider surroundings of Podgorica with late Roman burial sites 1. Bjelovine, 2. Lovišta, 3 Zagorič, 4. Stralići-Pruboј, 5 Malo Brdo, 6. December 19 Street, 7. Ibričevina

ограду треба придружити још и непознату локацију на Малом Брду (сл. 6, 5), гдје је наводно откривена велика римска гробница на свод.⁶ Касноантички гроб из улице 19. децембар налази се у непосредној близини цркве св. Ђорђа гдје је нађен велики број римских сполја међу којима се издваја и комад саркофага с приказом Меркура (Нешковић 1965–1966, 115; Stikotti 1999, 147). Њихово поријекло се везује за Доклеју али како су сондажна ископавања око апсиде цркве открила старије темеље, није искључено да сполје треба повезати са старијом грађевином на овом мјесту (Нешковић 1965–1966, 115, сл. 10–12). Међутим, та грађевина није временски детерминисана те не знамо да ли потиче из античког или раносредњевјековног

већих димензија. Истраживања су обављена исте године под руководством Вере Дреџун.

⁶ Усмена информација археолога М. Баковића којом је и сам посредовао.

not excluded that the spolia should be linked with an older building on the site (Нешковић 1965–1966, 115, fig. 10–12). However, this structure is not determined by the time and we do not know whether it comes from an antique or early mediaeval period. Additionally, we do not have the information that this place, in general, was covered by a larger ancient cemetery which would have a tomb discovered and the sarcophagus belonging to it. On the other hand, in the words of the researchers of Ibričevina late ancient tomb, there are indications of the existence of a larger necropolis.

It is clear that the area of present Podgorica there was an ancient settlement, a small Roman station. About its location it is quite discussed (Mijović 1966, 78–86) but we do not know exactly where it was. If we dare to assume that at least one of those locations, was the necropolis of this settlement we can suspect that it is a place of discovery of Podgorica bowl. In this respect, it is interesting that in the broader

периода. Такође, немамо податак да се на овом мјесту уопште простире веће античко гробље коме би откривени гроб и дио саркофага припадали. С друге стране, у Ибричевини према казивању истраживача касноантичке гробнице, постоје индиције за постојање веће некрополе.

Јасно је да је на простору данашње Подгорице постојало античко насеље, мања римска станица. О њеном убицирању је доста расправљано (Мијовић 1966, 78–86) али још увијек не знамо тачно мјесто гдје се налазила. Уколико би се усудили претпоставити да је макар један од поменутих локалитета био некропола тог насеља можемо посумњати да се у њој десило откриће подгоричке здјеле. У том погледу занимљив је податак да је на ширем простору данашње улице 19. децембар крајем XIX вијека вршено сахрањивање црногорског живља. Да ли је том приликом отворен антички гроб гдје се налазила наша здјела тешко је доказати.

Оваква претпоставка почива на премиси да је Подгорица била мјесто гдје је посуда нађена, која међутим није доказана. Једино су Мијовић и Пач остали при мишљењу да њено мјесто проналаска треба тражити у Подгорици (Мијовић 1970, 91; Мијовић 1966, 77, 82; Patsch 1899, 499). Додуше, Пач је оставио могућност да је могла доспјети из Доклеје а Мијовић још предлаже и Дољане у Златици, локалитет који треба одбацити јер на том мјесту нису откривени археолошки контексти касног IV вијека (Богосављевић 2001).

Сљедећи предлог који разматрамо је Доклеја. Како смо већ рекли већина аутора је прихватила да је здјела нађена у некој од некропола овог града. Знамо за четири некрополе Доклеје гдје су гробови датовани у IV вијек. Прва коју описујемо је недавно откривена сјевероисточна некропола (сл. 6, 4).⁷ Археолошким ископавањима примјећена

⁷ Прва археолошка ископавања на овом мјесту познатом и под називом Грудице обављена су 2010. године (Medenica 2011). Истраживање су потом настављена 2012. и 2014. године под руководством И. Меденице. По казивању мјештана у грађевинским радовима, који су последњих година, сталним проширивањем насеља све бројнија,

area of today's street of December 19 at the end of the nineteenth century burying of Montenegrin population was done. Is that when the ancient tomb was opened and the bowl was found, it is difficult to prove.

This assumption is based on the premise that Podgorica was the place where the vessel was found, however, that has not been proven. Only Mijović and Patsch remained of the opinion that its place of invention should be sought in Podgorica (Mijović 1970, 91; Mijović 1966, 77, 82; Patsch 1899, 499). However, Patsch has left open the possibility that he could be reached out of Doclea, while Mijović still propose Doljani in Zlatica, a site that should be rejected because in this place no archaeological contexts of the late fourth century was discovered (Богосављевић 2001).

The following proposal to be discussed is Doclea. As already stated, most of the authors accepted that the bowl was found in one of the necropolis of this town. We know four Doclean necropolis where tombs are dated to the IV century. First to describe is the recently discovered northeast necropolis (fig. 6, 4).⁷ Archaeological excavations observed a high density of cemeteries that are dated to the end of the fourth century. The boundaries of the necropolis, have not yet been defined, and we can only state that they extend over a wider territory Stralići - Priboj. Milestone located in the northern part of the village Priboj testifies that burials were performed by the Roman road. Next, northeast of the necropolis is the village cemetery where several sarcophagi lids were used as tombstones for graves nineteenth / twentieth century. Lids are obviously brought from some Doclean necropolis and prove the opening and grave robbing the late nineteenth early twentieth century was very frequent and that sarcophagi were especially

⁷ The first archaeological excavation in this place also known as Grudice was carried out in 2010 (Medenica 2011). The study was then continued in 2012 and 2014 under the direction of I. Medenica. According to local people in construction works, which in recent years, the continual expansion of settlements increased in the numbers, large number of graves and monumental tombs has been destroyed. The data that we present here were of preliminary nature as a comprehensive analysis of the graves is not over yet.

је велика густина гробља које се датују од I до краја IV вијека. Границе некрополе још увијек нису дефинисане те можемо само навести да се простире на широј територији Стралићи-Прибој. Миљоказ који се налази у сјеверном дијелу насеља Прибој свједочи да се сахрањивање вршило уз римски пут. Даље сјевероисточније од некрополе налази се сеоско гробље на којем је неколико поклопаца саркофага употријебљено као надгробне плоче гробова XIX/XX вијека. Поклопци су очигледно донешени с неке доклејске некрополе и доказују да је отварање и пљачкање гробова крајем XIX почетком XX вијека било јако учестало тиме да су саркофази били посебно интересантни Пиперима (племе које је већински насељено у области Доклеје) за коришћење у истој намјени (Драгићевић 1963, 148-149).

Пљачкање гробова регистровано је и код југоисточне и западне некрополе (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 41, 256) које такође морамо уврстити у списак потенцијалних локалитета гдје се чаша могла наћи. У случају југоисточне (сл. 6, 3), то изгледа неоправдано с обзиром на чињеницу да се сахрањивање на њој везује за прву половину IV вијека (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 255) што се не слаже с датовањем подгоричке здјеле. Ипак, гробље са југоисточне стране Доклеје није у потпуности истражено а гробови IV вијека у недостатку прилога нису могли сасвим прецизно да се хронолошки омеђе те могу припадати и крају тог вијека.

На потезу Ловишта (сл. 6, 2) 1959. године сондажно је истраживан дио западне некрополе Доклеје и том приликом је откривено неколико гробова и пар зиданих гробница датованих у IV и почетак V вијека (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 256, 270). У гробовима регистрованим под бројевима 4 и 5 пронађени су фрагменти стаклених тањира са фигурално урезаним представама али они су другачијих мотива

велики број гробова и монументалних гробница је неповратно уништен. Подаци које овдје износимо су прелиминарне природе јер свеобухватна анализа гробова још није завршена.

interesting to Pipers (tribe that inhabited the majority of Doclea) for the use of the same application (Драгићевић 1963, 148-149).

Robbing of graves has been registered with the South Eastern and Western Necropolis (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 41, 256) which also has to be included in list of potential sites where glass could be found. In the case of the South East (fig. 6, 3), it seems unjustified, given the fact that it is related to the burial of the first half of the fourth century (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 255), which is not in line with the dating of Podgorica bowl. However, the cemetery on the southeast side of Doclea has not been fully investigated and graves from the fourth century in the absence of contributions could not accurately delineate the chronology and may belong to and end of the century.

The action of Lovishte (fig. 6, 2) in 1959 investigated a part of the western necropolis of Doclea and it discovered several graves and a few tombs dated in IV and the beginning of the V century (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 256, 270). The graves registered under the 4 and 5 respectively were found fragments of glass plates with engraved figural representations but they had different motives (scenes from the cult of Dionysus and Heracles), inscriptions (Greek) and more importantly the style and technique of engraved glass displayed on Podgorica bowl.

Finally, west of Lovishte in the extension stretches the recently investigated necropolis Bjelovine (fig. 6, 1; fig. 7).⁸ It actually is the final part of the great western cemetery whose beginning is placed near the bridge on Shiralija. The research results of this necropolis, clearly show that the burials were conducted in the IV and V century. Late Antique horizon is characterized by monumental masonry vaulted tombs, looted several times and the last time during World War II which was part of the politics of the

⁸ Location Bjelovine was investigated on two occasions in 2013 and 2014. The works were managed by I. Medenica and a complete analysis and publication of the necropolis is still in preparation. Besides the late Roman horizon which occupies most of the sites, the cemetery was discovered likely from the VI century. At that time one of the tomb for some reason was used again (not for a funeral!) Possibly in order to maintain the cult of the first Christians.

(сцене из Херакловог и Дионисовог култа), натписа (грчки језик) и још важније стила и технике од гравираних приказа с подгоричке здјеле.

На крају, западно од Ловишта у продужетку се простире недавно истраживана некропола Бјеловине (сл. 6, 1; сл. 7).⁸ Она заправо представља крајњи дио великог западног гробља чији се почетак смјешта близу моста на Ширалији. Резултати истраживања ове некрополе недвосмислено показују да је сахрањивање вршено у IV и V вијеку. Касноантички хоризонт карактеришу монументално зидане гробнице на свод, пљачкане у више наврата а последњи пут у II свјетском рату што је био дио политике окупационих власти (Burzanović, Koprivica 2011, 230). На основу урезаних крстова на омалтерисаним зидовима, знамо да су у макар двије гробнице били сахрањени хришћани. Међу покретним налазима издвајају се уломци фигурално гравираних стакла који се стилем приближавају давно откривеном тањиру с Доклеје, сада у Паризу (Mowat 1882, 280–286, Pl. XXIII; Fremersdorf 1951, 24, T. 23,3) као и поменутих фрагментима са некрополе Ловишта (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 265–270).

Дакле, с обзиром на јасну идеолошку садржину приказа с подгоричке здјеле и за сада једину некрополу повезану с раним хришћанством у широј околини Доклеје, логично је посумњати на њихову повезаност.

Два навода с краја XIX и један с почетка XX вијека су од нарочитог значаја у настојању доказивања ове везе. Први податак нам доноси Едмонд ле Блант који нас саопштава да је посуда откривена у античкој гробници приликом копања раке за погинулог у крвавом сукобу између

⁸ Локалитет Бјеловине истраживан је у два наврата 2013. и 2014. године. Радовима је управљала И. Меденица а комплетна анализа и објава некрополе још је у припреми. Осим касноантичког хоризонта који заузима већи дио налазишта, откривено је и гробље на редове највјероватније из VI вијека. У томе времену једна од гробница је из неког разлога поново коришћена (не за сахрану!) могуће ради одржавања култа првих хришћана.

occupation authorities (Burzanović, Koprivica 2011, 230). On the basis of crosses carved on the plastered walls, we know that in at least two tombs were buried Christians. Among the movable findings author singles out those fragments of glass engraved with figures that are closer to the style long ago discovered plate from Doclea, now in Paris (Mowat 1882, 280–286, Pl. XXIII; Fremersdorf 1951, 24, T. 23.3) as well as the aforementioned fragments with necropolis of Lovishte (Цермановић-Кузмановић *et al.* 1975, 265–270).

Thus, given the clear ideological content of the display by Podgorica vessel, and so far the only necropolis associated with early Christianity in the surroundings of Doclea, it is logical to question their connection.

Two statements from the late nineteenth and one of the early twentieth century were of particular importance in the effort to prove this relationship. The first data was brought by Edmond le Blunt and tells us that the vessel was discovered in an ancient tomb in digging the grave for the deceased in a bloody conflict between the Turks and Montenegrins (Blunt, 1879, 231). We do not know from where Blunt heard this novelty that was ignored in previous study of *cup*. Identical news repeated Ljubić, also without mentioning where he got it. He says: *Pointing to the worker, you, that dug the ditch for some killed in a skirmish happened there, close, between Turks and Montenegrins. From hands of these workers was passed to the authority of Mr. Perrod...* (Ljubić 1884, 39). Whether the vendor told the information to the first known owner Perrod or the scientific community at the end of the nineteenth century spread a verbal message, maybe through researchers who visited Dokleja, will never be finally clear.

For further discussion is crucial the valuable story of locals which was told by Sticotti. *When we, in fact in 1892 visited this place, one ninety year old peasant named Vučurov, told us that he was on his land Bjeljvine 30 years ago at one of the many hills of earth similar to tumuli, digging a grave for one Montenegrin, fallen in battle against the Turks, encountered at a depth of one meter, the burial chamber covered with an arched structure, and when he broke the cover*

Сл. 7 Локалитет Бјеловине у току истраживања / Fig. 7 Site Bjelovine during the research

Турака и Црногораца (Blant 1879, 231). Не знамо одакле је Блант чуо ову новост која је занемарена у досадашњом проучавању чаше. Истовјетну вијест понавља Љубић, такође не спомињући одакле ју је добио. Он вели: *Pokaza se radnikom, ti što su ondje kopali grabu za nekog ubijena u okršaju dugodivšem se tu na blizu među Turci i Crnogorci. Iz ruku tih radnika prođe u vlast g. Perroda...* (Ljubić 1884, 39). Да ли је продавац ову информацију испричао првом познатом власнику Пероду или се у научној јавности с краја XIX вијека проширила нека усмена вијест можда посредством истраживача који су посјетили Доклеју, никада неће бити коначно јасно.

За даљу дискусију пресудно је вриједна прича мјештана коју нам преноси Стикоти. *Kada smo, naime 1892. posjetili ovo mjesto, jedan devedesetogodišnji seljak po imenu Vučurov, ispričao nam je da je on na svom zemljištu Bjeljvine prije 30 godina na jednom od brojnih zemljanih uzvišenja sličnih tumulima, kopao grob za jednog Crnogorca palog u borbi sa Turcima, naišao na dubini od jednog metra*

and entered the room saw one beside the other three skeletons. Near the skull of the middle skeleton laid a glass container with figures and letters of gold, which had a bottle with a yellow water ... The bottle was given to his small child to play and it was quickly shattered, and the vessel was sold to one dealer for three guildersfrom the story of the old farmer seems to us that the vessel, which he found was identical to the Podgorica cup ... (Sticotti 1999, 39, nap. 44).

Without a doubt, here is described the same event mentioned earlier in Blunt and Ljubić but now was incorporated with eyewitnesses, place and time of the invention. If we are to believe to grandfather Vučur, the vessel was discovered in one of the graves in Bjelovine. It is also important to note that this data is to this day preserved in the local oral tradition.⁹ How-

⁹ The oral data we gathered from several locals of Rogami during excavations on the site Bjelovine were significant. According to the story of their grandparents they knew that at this point an extremely valuable glass container was found. More interestingly was that they mentioned Podgorica where it was sold and Paris as the place where it was taken. Resident Milutin Vukčević told us another

na grobnu komoru pokrivenu lučnom konstrukcijom, i kada je probio taj pokrivač i spustio se u prostoriju vidio jedan pored drugog tri skeleta. Blizu lobanje srednjeg skeleta ležala je staklena posuda sa figurama i zlatnim slovima, na kojoj je stajala boca sa žutom vodom...Bocu je dao svom malom detetu za igru i ono je brzo razbilo, a posudu je prodao jednom trgovcu za tri guldena.... Iz priče starog seljaka izgleda nam da je posuda koju je on našao identična sa podgoričkom čašom... (Sticotti 1999, 39, nap. 44).

Без сваке сумње овдје се описује исти догађај поменут раније код Бланта и Љубића само је сада обједињен очевидцем, мјестом и временом проналаска. Уколико је вјеровати ћеду Вучуру посуда је откривена у некој од гробница на Бјеловинама. Важно је инапоменути да је овај податак и дан-данас сачуван у мјесној усменој традицији.⁹ Међутим, у причи постоје двије недоследности. Прво, археолошким истраживањима нисмо наишли на гроб из XIX вијека и нејасно изгледа зашто би покојника сахранили на овом мјесту кад се недалеко налазило сеоско гробље. Такође, саговорник говори се да је посуда украшена златним словима, што није случај с подгоричком здјелом. Да ли се овдје ради о грешци у перцепцији нарочито јер је мјештанин био неупућен у античко стакларство или га је на забуну навео и сам Стикоти који је погрешно сматрао да је посуда украшена златом (Sticotti 1999, 39). Било како било, чини

⁹ Интересантни су усмени подаци које смо сакупили од неколико мјештана Рогама за вријеме ископавања на локалитету Бјеловине. По причи њихових баба и ћедова знали су да је на овом мјесту пронађена изузетно вриједна стаклена посуда. Још занимљивије је што помињу Подгорицу гдје је продата и Париз као мјесто гдје је однешена. Мјештанин Милутин Вукчевић нам је саопштио још једну вриједну информацију. Посуду је наводно нашао Бего Вукановић. Овог Бега (као лично име Вучурова!) помиње и Нагел (Nagel 2015, 88). Према усменом наводу информацију је пронашла у Стикотијевом чланку, који нама није био доступан. Међутим, упоређујући породично стабло Вукановића, увидјели смо да Вучуров не може бити презиме већ име оца. Како је Бего живио на прелазу из XIX у XX вијек, Стикотијев саговорник ћед од деведесет година је стога морао бити Бегов отац Вучур Вукановић.

ever, in the story, there are two inconsistencies. First, the archaeological excavations have not found the tomb of the nineteenth century and it seems unclear why the deceased was buried in this place when it was located near the village cemetery. Also, the speaker says that the bowl had gold lettering, which is not the case with Podgorica bowl. Whether this is a mistake in the perception especially because the resident was not versed in ancient glasswork and it was the confusion said by Sticotti who mistakenly believed that the vessel was decorated with gold (Sticotti 1999, 39). Either way, it seems to us that this fact cannot diminish the importance of the story and despite the lack of reliable evidence, we believe that there is a high possibility that the vessel was actually discovered in this place.

The quoted story we can determine the exact year it was discovered. Vučur claims to have found it three decades before 1892, so in 1862. Can we see the historical truth in his words. Confirmation of this was provided by the fact that the only conflict between Montenegrins and Turks was between 1862 and 1872 occurred in 1862. Then happened Montenegro - Ottoman war which lasted from April to August, but for our event is of special significance the southern front that was active from April to July of that year. This front was stationed on the north of Podgorica in the area to Spuž where a good part of Montenegrin forces were Piperi. On July 25, 1862 the most important battle of Orja Luka took place, after which the front moved south towards Žabljak Crnojevića (Павићевић 2004, 37–96). Part of the front line, territorially coincides with a necropolis Bjelovine and is relatively close to Spuž (7km) and even Orja Luka (about 18 km). From everything that was offered, it is our opinion that in the four months

valuable information. Container allegedly was found by Bego Vukanović. This Bego (as a personal name Vučur!) was mentioned by Nagel (Nagel 2015, 88). According to her, the entry information was found in Sticotti's article, which was not available to me. However, comparing the family tree Vukanović, we realized that Vučurov cannot be the surname but the name of the father. As Bego lived at the turn of the twentieth century, Sticotti's interlocutor, a ninety year old grandfather therefore had to be Beg's father Vučur Vukanović.

нам се да ове чињенице не могу умањити значај цијеле приче те и поред недостатка поузданих доказа сматрамо да постоји велика могућност да је посуда заиста откривена на овом мјесту.

Из цитиране приче можемо одредити и тачну годину када је откривена. Вучур тврди да је пронађена три декаде прије 1892., значи у 1862. години. Да ли у његовим ријечима можемо видјети историјску истину. Потврду за то нам пружа податак да се једини сукоб између Црногораца и Турака у периоду између 1862. и 1872. године десио управо 1862. Тада се збио Црногорско - Османски рат који је трајао од априла до августа, али за наш догађај је од посебног значаја јужни фронт активан од априла до јула поменуте године. Овај фронт је био стациониран сјеверно од Подгорице на простору до Спужа гдје су добар дио црногорских снага чинили Пипери. 25 јула 1862. године се збила најзначајнија битка на Орјој Луци, последице које се фронт премјестио јужније ка Жабљаку Црнојевића (Павићевић 2004, 37–96). Дио линије фронта се територијално подудара с некрополом Бјеловине а релативно су јој близу и Спуж (на 7км) па чак и Орја Лука (на око 18 км). Из свега што је понуђено, мишљења смо да је у ова четири мјесеца (с више вјероватноће да се то десило у јулу када су били најжешћи окршаји) погинуо дотични Црногорац чијом се сахраном неочекивано открила драгоцијена подгоричка здјела.

Како се посуда 1872. године обрела у Скадар чини се лакше објашњиво. Љубић нас извјештава да ју је Перод купио директно од проналазача. Међутим, у продаји је сигурно постојао посредник, трговац антиквитетима. Скадар је био познат као продајно мјесто антиквитета гдје су се могли наћи углавном случајни налази или археолошки предмети прибављени пљачком. О сукцесивном пљачкању Доклеје крајем XIX вијека већ је било ријечи а изгледа да је трговина текла добро уходаним путевима до Скадра и Котора ради даље дистрибуције (Sticotti 1999, 12; Koprivica 2011, 219–220). Наиме, још 1882. године вођен је интересантан истражни поступак у циљу проналажења

(with more probability that it happened in July, when there were the fiercest clashes) died a concerned Montenegrin whose funeral unexpectedly discovered precious Podgorica bowl.

How the vessel in 1872, was found in Shkodra makes it easier to be explained. Ljubić reports that Perod bought it directly from the inventor. However, in sale there certainly was a mediator, antiques dealer. Shkodra was known as point of sale for antiques where they could find mostly random or archaeological objects obtained by robbery. The successive plundering of Doclea at the end of the nineteenth century has already been discussed and it seems that trade was flowing by well-established routes to Shkodra and Kotor, for further distribution (Sticotti 1999, 12; Koprivica 2010, 219–220). In fact, in 1882 an interesting investigation was conducted in order to find treasures which were removed from Doclea with the intention of re-selling in Shkodra (Пејовић 1955, 180–181). It seems that in the chain of sale of archaeological treasures our vessel was found.

* * *

There are enough assumptions proposed, in which, due to a small number of relevant data, it is difficult to detect the absolute truth. Among them, we can single out the hypothesis that the Podgorica bowl was made in Doclea workshop where glass is engraved modeled on the Rhine import. The time at which this occurs is the other half of the fourth century, although there are indications that production of containers have been moved even in the fifth century. Shortly thereafter, it was stored in the tomb next to a very important individual of the Christian community, whether the person originated from the ranks of the clergy or a new Christian elite. As it came into the hands of the owner, whether it is on their own initiative ordered; received the gift of baptism or on the occasion of another anniversary, a political appointment, an important Christian date, remains immensely.

Most difficulties were caused by the determination of its purpose. A number of proposals were given in this regard, but we can not give preference to any hint as it can equally be used in everyday life (whether for drinking, food servings, illumination area) or for liturgical purposes.

драгоцјености које су однијете из Дукље у намјери да се препродају у Скадар (Пејовић 1955, 180–181). Изгледа да се у том ланцу продаје археолошког блага наша и наша здјела.

* * *

Доста је претпоставки предложено, у којима, услјед мало релевантних података, тешко можемо открити апсолутну истину. Међу њима издвајамо хипотезу да је подгоричка здјела урађена у доклејској радионици стакла гдје је по узору на рајнски импорт и изгравирана. Вријеме у којем се ово дешава је друга половина IV вијека мада постоје назнаке које израду посуде помјерају чак и у V вијек. Убрзо затим похрањена је у гробници поред изузетно важне личности хришћанске заједнице, било да је особа потицала из реда свештенства или нове хришћанске елите. Како је дошла у руке власника, да ли ју је самоиницијативно наручио; добио на дар за крштење или поводом неког другог јубилеја, политичког именована, важног хришћанског датума, остаје несагледиво.

Највише потешкоћа нам причињава одређивање њене сврхе. Изнешено је неколико предлога у том погледу, међутим предност не можемо дати ниједном наговјештају јер се подједнако могла користити у свакодневном животу (било за пиће, послуживање хране, освјетљавање простора) или у литургијске сврхе. Остаје још једно размишљање којом смо наклоњени више интинуативно него дедуктивно. Да посуда уопште није ни коришћена већ да је специјално урађена за потебу сахране али не као дио погребног обреда већ ради исказивања захвалности према покојнику.

На крају, њен случајан проналазак приписујемо мјештанну који је 1862. године отворио неку од гробница на некрополи Бјеловине западно од града Доклеје. Преко Подгорице посуда је дошла до Скадра а њено даље путовање које је за коначно одредиште имало велики Ермитаж добро нам је познато.

es. One more thought remains, and we are more inclined intuitively than deductively. That vessel was not even used but that is specially made for the needs of the funeral but not as part of the funeral rites, but the purpose of expressing gratitude to the deceased.

Finally, its random finding is attributed to resident who, in 1862, opened one of the tombs in the necropolis Bjelovine on the west of Dolea. Through Podgorica the vessel came to Shkodra and its onward journey to the final destination of Hermitage we are all familiar with.

Antonaras, A. 2008

Glass Lamps of the Roman and Early Christian Periods. Evidence from the Thessaloniki Area, in: *Lychnological Acts 2. Acts of the 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices* (Zaláu-Cluj Napoca, 13th-18th of May 2006), Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age, eds. C.-A. Roman, N. Gudea, Cluj-Napoca, 23–33.

Antonaras, A. 2010

Glassware in Late Antique Thessalonike (Third to Seventh Centuries C.E.), in: *From Roman to Early Christian Thessalonike: Studies in Religion and Archaeology*, Harvard Theological Studies 64, eds. L. Nasrallah, C. Bakirtzis, S. J. Friesen, Cambridge, 299–331.

Antonaras, A. 2010a

Glass-working activities in Late Roman and Early Christian Thessaloniki: local workshops and vessels, in: *Glass in Byzantium - production, usage, analyses*, eds. J. Drauke, D. Keller, Mainz, 93–106.

Auth, H. S. 1996

Drink May You Live! Roman Motto Glasses in the Context of Roman Life and Death, in: *Annales du 13ème Congrès de l'Association Internationale pour l'histoire du verre*, Amsterdam, 103–112.

Банк, А. В. 1977

Искусство Византии в собраниях СССР, каталог выставки I, сост. А. В. Банк, М. А. Бессонова, Москва.

Bank, A. V. 1985

Byzantine Art in the Collection of Soviet Museums, Leningrad.

Blant, E. Le 1879

Les bas-reliefs des sarcophages Chrétiens et les liturgies funéraires, *Revue Archéologique*, n.s. 38, 223–241.

Богосављевић, Н. 2001.

Манастир Златица, Дољани код Подгорице, Подгорица.

Burzanović, S., Koprivica, T. 2011

Antičko rimsko nasljeđe u Crnoj Gori i italijanska spoljna politika, *Matica, zima 2011*, Podgorica, 219–230.

Garrucci, R. 1880

Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della chiesa VI, Sculture non cimiteriali, Prato.

Glušćević, S. 1995

Staklo iz kasnoantičke luke u Resniku kod Trogira, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35, 163–184.

Драгићевић, Р. 1963

Прилози културној историји, Саркофаг из Дукље, *Старине Црне Горе*, I, 148–150.

Dumont, A. 1873

Communications, *Bulletin de la Societe nationale des antiquaires de France*, 71–73.

Engemann, J. 1972

Anmerkungen zu spätantiken Geräten des Alltagslebens mit christlichen Bildern, Symbolen und Inschriften, *Jahrbuch für Antike und Christentum*, 15, 161–164.

Živanović, M. 2011

Arheološka istraživanja prostoriје 3/IX, preliminarna zapažanja, *Nova antička Duklja* II, 29–56.

Живановић, М. 2014

Занатске радионице касноантичке Доклеје, Подгорица.

Залеская, В. Н. 2006

Памятники византийского прикладного искусства IV–VII вв.: каталог коллекции, Санкт-Петербург.

Irwin, K. M. 1985

The Liturgical and Theological Correlations in the Associations of Representations of the Three Hebrews and the Magi in the Christian Art of Late Antiquity, PhD thesis, University of California.

Isings, C. 1957

Roman glass from dated finds, Groningen/Djakarta.

Jeremić, G. 2009

Saldum, Roman and Early Byzantine Fortification, Belgrade.

Kaufmann, C. M. 1922

Handbuch der christlichen Archäologie, Einführung in die Denkmälerwelt und Kunst des Urchristentums, Paderborn.

Kisa, A. 1908

Das Glas im Altertume II, Leipzig.

Ковачевић, Ј. 1967

Црна Гора у доба Римског Царства (од оснивања провинције Превалис до почетка VII вијека), у: *Историја Црне Горе I*, Титоград, 241–277.

Кoprivica, Т. 2011

Nikola I Petrović Njegoš i istraživanje Duklje, *Istorijski zapisi*, 83, 4/10, 215–223.

Levi, P. 1963

The Podgoritza cup, *The Heythrop Journal* 4, 55–60.

Lethaby, W. R., Swainson, H. 1894

The Church of Santa Sophia, Constantinople, A study of Byzantine building, London/New York.

Leclercq, H. 1914

Coupe, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III, 2, eds. F. Cabrol, H. Leclercq, Paris, cols. 3004–3013.

Leclercq, H. 1914a

Cologne, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, III, 2, eds. F. Cabrol, H. Leclercq, Paris, cols. 2157–2195.

Ljubinković-Ćorović, M. 1967

Ranohrišćanska staklena čaša iz Duklje, *Materijali* IV, 85–92.

Ljubić, S. 1884

Dukljanske starine, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* VI, br. 2, 33–43.

Medenica, I. 2011

Rimska grobnica na lokalitetu Grudice kod Duklje, *Nova antička Duklja* II, 113–136.

Мијовић, П. 1966

Алата-Рибница-Подгорица, станица-насеље-град, *Старинар* XV-XVI (1964–1965), 69–93.

Мијовић, Р. 1970

Tragom drevnih kultura Crne Gore, Titograd.

Мијовић, Р. 1980

Umjetničko blago Crne Gore, Titograd/Beograd.

Mowat, R. 1882

Exemples de gravure antique sur verre à propos de quelques fragments provenant de Dukle (Montenegro), *Revue Archéologique*, n.s. 44, 280–300.

Nagel, S. 2015

Die Schale von Podgorica, Bemerkungen zu einem aussergewöhnlichen christlichen Glas der Spatantike, *Bonner Jahrbücher* 213, 165–198.

Нешковић, Ј. 1965–1966

Црква св. Ђорђа у Титограду, Резултати истраживања, *Старине Црне Горе*, III–IV, 113–123.

Павићевић, Б. 2004

Историја Црне Горе, 4/2, Подгорица.

Patsch, K. 1899

Birziminium, *Paulys Real-encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, ed. G. Wissowa, III, (Barbarus-Claudius), Stuttgart, 499.

Пејовић, Ђ. 1955

Неки подаци о истрази поводом крађе драгоцености из Дукље, *Стварање* 10/3, Титоград, 180–181.

Пламенац, М. П. 1949

Чувено стакло из Дукље, *Историјски записи*, год. II, књ. IV, св. 4–6, Цетиње, 217–220.

Plesničar-Gec, L. 1981

The production of Glass at Emona, *Archaeologia Iugoslavica* XX–XXI, 136–142.

Prigent, P. 1997*L'arte dei primi cristiani, L'eredità culturale e la nuova fede*, Roma.**Philippe, J. 1970***Le monde byzantine dans l'histoire de la verrerie (Ve–XVIe siècle)*, Bologna.**Rossi, G. B. de 1874**Podgoritza in Albania, Insigne tazza vitrea figurata, *Bulletino di Archeologia Christiana*, seconda serie, 153–155.**Rossi, G. B. de 1877**L'insigne piatto vitreo di Podgoritza oggi nel museo Basilewsky in Parigi, *Bulletino di Archeologia Christiana*, seria terza, 77–85.**Salomonson, J. W. 1979***Voluptatem spectandi non perdat sed mutet, observations sur l'iconographie du martyre en Afrique romaine*, Amsterdam/New York.**Spier, J. 2007***Picturing the Bible, The Earliest Christian Art*, New Haven/London.**Srejović, D. 1997**Dokleja, *Arheološki leksikon*, ur. D. Srejović, Beograd, 220–221.**Stevović, I. 2014***Praevalis, Obrazovanje kulturnog prostora kasnoantičke provincije*, Podgorica.**Sticotti, P. 1999***Rimski grad Doclea u Crnoj Gori*, Podgorica.**Trowbridge, M. L. 1930***Philological Studies in Ancient Glass*, Urbana.**Février, P.-A. 1996**Le culte des morts dans les communautés chrétiennes durant le IIIe siècle, in: *La Méditerranée de Paul-Albert Février (recueil d'articles)*, Rome, 39–129.**Ferte, E. C. de la 1958***L'Antiquité chrétienne au Musée du Louvre*, Paris.**Finney, P. C. 1994***The Invisible God. The Earliest Christians on Art*, New York/Oxford.**Fremersdorf, F. 1951***Figürliche geschliffene Gläser, Eine Kölner Werkstatt des 3. Jahrhunderts*, Berlin.**Fremesdorf, F. 1967***Die Römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln*, Köln.

Harden, D. B. 1960

The Wint Hill hunting bowl and related glasses, *Journal of Glass Studies*, 2, 44–81.

Harden, D. B. 1987

Glass of the Caesars, Milan.

Hachlili, R. 2009

Ancient mosaic pavements, themes, issues, and trends, Leiden/Boston.

Hayes, J. W. 1972

Late Roman Pottery, London.

Hoek, A. van den, Herrmann, J. J. 2013

Celsus' Competing Heroes, Jonah, Daniel, and their Rivals, in: *Pottery, Pavements, and Paradise: Iconographic and Textual Studies on Late Antiquity*, Leiden/Boston, 203–254.

Hoxha, G. 2003

Scodra dhë Praevalis ne antikitetin e vonë, Shkodër.

Caron, B. 1997

Roman Figure-Engraved Glass in the Metropolitan Museum of Art, *Metropolitan Museum Journal* 32, 19–50.

Cermanović-Kuzmanović, A. 1987

Rimsko staklo, Beograd.

Цермановић-Кузмановић, А., Велимировић-Жижић, О., Срејовић, Д. 1975

Античка Дукља, некрополе, Цетиње.

Crowfoot G. M., Harden, D. B. 1931

Early Byzantine and Later Glass Lamps, *The Journal of Egyptian Archaeology*, 17, 3/4, 196–208.

Chew, H. 2003

La Coupe gravée au sacrifice d'Abraham de Boulogne-sur-Mer, Pas-de-Calais (France), *Journal of Glass Studies*, 45, 91–104.

Čremošnik, I. 1960

Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo*, 25–26, 173–186.

Wulff, O. 1914

Altchristliche und byzantinische Kunst I, Die altchristliche Kunst von ihren Anfängen bis zur Mitte des ersten Jahrtausends, Berlin/Neubabelsberg.

Whitehouse, D. 1997

Roman glass in the Corning Museum of Glass I, New York.

